

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

КОВАЛЕНКО НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 94(477) «1943/1953»

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПРИКІНЦІ 1943 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1953 РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Острог – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Стародубець Галина Миколаївна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри всесвітньої історії;

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Баран Володимир Кіндратович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
завідувач кафедри нової та новітньої історії
України;

доктор історичних наук, професор
Перехрест Олександр Григорович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
професор кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин.

Захист відбудеться 29 грудня 2017 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 48.125.02 у Національному університеті «Острозька академія» (35800, Рівненська обл., м. Острог вул. Семінарська, 2).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» (35800, Рівненська обл., м. Острог вул. Семінарська, 2).

Автореферат розіслано 28 листопада 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. П. Яремчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У дослідженні історії українського села в умовах панування сталінського режиму, незважаючи на ґрунтовний науковий доробок вітчизняних та зарубіжних вчених, усе ще залишається чимало лакун. Нові методологічні підходи, значне розширення джерельної бази також спонукають до переосмислення відомих вже дослідникам аспектів зазначеної проблеми.

Одним із ключових моментів, який визначає сучасний запит суспільства на засвоєння історичної спадщини, є вивчення соціальних процесів не лише в макроструктурах, але й у системі індивід – соціум. Відтак актуальним є саме регіональний підхід до з'ясування проблеми, оскільки, по-перше, він допомагає простежити особливості реалізації державних соціально-економічних планів на рівні регіону; по-друге, наслідки та оцінку результатів впровадження їх у життя місцевим населенням. Загальновідомо, що без підтримки громадянами реформаторських ініціатив державної влади вони апріорі приречені на невдачу.

Дослідження проблем повоєнної відбудови та розвитку аграрного сектору економіки є актуальним і з огляду на те, що відродження села виступає одним із пріоритетних завдань нинішнього етапу державного будівництва. Критичне осмислення практики і досвіду соціально-економічного розвитку радянського періоду сприятиме успішному реформуванню та модернізації аграрної сфери економіки сучасної України. Зважаючи на традиційно значну частку сільського населення в соціальному складі населення Житомирщини, вирішення завдань, поставлених у дисертації, допоможе глибше зрозуміти специфіку регіону в розрізі його історичної ретроспективи.

Наукове завдання дисертації полягає в розкритті основних аспектів соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – першій половині 1953 рр., аналізі обставин життя місцевого населення, визначенні особливостей становища колективних і приватних господарств в умовах повоєнної відбудови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (державний реєстраційний номер 0111U008523).

Метою дослідження є комплексний аналіз соціально-економічного становища та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирської області наприкінці 1943 р. – у першій половині 1953 р.

Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, джерельну базу дослідження та його теоретико-методологічні засади;
- охарактеризувати загальний стан сільського господарства та соціальної інфраструктури сіл Житомирщини у перші післявоєнні роки;

- розкрити цілі й механізм реалізації радянської державної політики в аграрній сфері та особливості її впровадження на Житомирщині;
- проаналізувати динаміку процесу відновлення та функціонування колгоспної системи в області упродовж зазначеного періоду;
- визначити причини, локальні особливості прояву та наслідки голоду 1946–1947 рр. у регіоні;
- простежити стан житлово-побутових умов та медобслуговування сільського населення Житомирської області в період відбудови;
- охарактеризувати соціальну політику держави щодо селянства і загальне становище населення сіл області в період «пізнього сталінізму»;
- розкрити особливості відновлення мережі сільських культурно-освітніх закладів та специфіку їх діяльності в досліджуваній період.

Об’єктом дослідження є аграрний сектор економіки та сільський соціум Радянської України в період кінця 1943 р. – першої половини 1953 р.

Предметом вивчення є сільське господарство Житомирської області на різних етапах післявоєнної відбудови; зміст і реалізація державної політики радянської влади щодо сільського населення Житомирщини в соціально-побутовій та культурно-освітній сферах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1943 р. до першої половини 1953 р. Вибір нижньої межі (кінець 1943 р.) визначається початком визволення Житомирської області від нацистських окупантів (14 листопада 1943 р. одним із перших населених пунктів області було звільнено районний центр Чоповичі), верхньої (перша половина 1953 р.) – усталеними в сучасній вітчизняній історіографії підходами до періодизації історії України першої половини ХХ ст. Смерть Й. Сталіна прискорила процес реконструювання радянської політичної системи від жорсткого тоталітаризму сталінського зразка до еволюційного тоталітаризму періоду «відлиги». Це, своєю чергою, спричинило реформування аграрної сфери радянської економіки загалом і української зокрема, розгорнуте з другої половини 1953 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Житомирської області УРСР в її адміністративних кордонах та територіальному поділі упродовж 1943–1953 рр.

Наукова новизна дослідження зумовлена визначенням об’єкту, предмету, мети та дослідницькими завданнями дисертації. У роботі *вперше* комплексно досліджується процес соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирської області в період з кінця 1943 р. – першої половини 1953 р. На підставі аналізу масиву архівних джерел, друкованих матеріалів та історичної літератури *вперше*:

- з’ясовано стан історіографічної розробки теми, її джерельної бази та введено до наукового обігу низку раніше невідомих архівних документів, які дали можливість дослідити соціально-економічний та культурно-освітній розвиток сіл Житомирщини в окреслений період;
- запропоновано періодизацію процесу розвитку сільського

господарства області впродовж періоду «пізнього сталінізму»;

– охарактеризовано умови й особливості відновлення та функціонування колгоспної системи області.

У дисертації вдосконалено та доповнено: інформацію щодо обсягів матеріальних та людських втрат сільської місцевості Житомирщини в результаті війни та діяльності окупаційної влади в період німецько-радянської війни; знання про основні форми і методи відбудови сіл регіону, загальний стан побутової сфери села, які розглядаються не лише крізь призму кількісних показників, але й суб'єктивного чинника – соціального стану сільського населення; відомості про специфіку оплати праці в колгоспах області протягом періоду відбудови; висновки вчених про стан соціального забезпечення ветеранів, інвалідів війни регіону та їх сімей, становище дітей-сиріт; попередні наукові судження про особливості соціально-побутового становища сіл з огляду на специфіку традиційного укладу життя місцевого населення.

Практичне значення отриманих результатів. Комплексне дослідження соціально-економічного та культурного розвитку українського села в межах окремого регіону є внеском у розвиток історико-краєзнавчої науки. Результати праці можуть бути використані для подальших наукових досліджень історії аграрної та соціально-економічної сфер, культури та освіти України середини ХХ ст., при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії Житомирщини, загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України; у музейній і краєзнавчій роботі.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення у доповідях на: V Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012 р.); IV науково-практичній заочній конференції «Наука України. Перспективи та потенціал» (Одеса, 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2012 р.); П'ятих драгоманівських читаннях молодих істориків: «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Київ, 2013 р.); міжнародній науковій конференції «Голод в Україні: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» (Київ, 2013 р.); VII Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (Житомир, 2015 р.); VIII Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2015 р.); Другій науково-практичній конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи» (Баку–Ужгород–Дрогобич, 2017 р.).

Публікації. Результати дисертації викладено автором у 15 статтях, 7 з яких опубліковано у фахових виданнях України, 8 – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (551 позиція) та додатків. Основний зміст дисертації становить 179 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, вказано зв'язок роботи з науковими програмами, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет, окреслено хронологічні та територіальні межі дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки теми, її джерельну базу та теоретико-методологічні засади дисертації.

Підрозділ 1.1. «Історіографія проблеми» присвячений з'ясуванню рівня історіографічного освоєння теми. В основу аналізу історіографії покладено хронологічно-проблемний принцип із поділом на радянський (сер. 1940-х рр. – 1991 р.) та сучасний (1991 р. – 2010-ті рр.) періоди. У радянській історіографії виокремлюються три етапи: 1) сер. 1940-х – сер. 1950-х рр., 2) друга пол. 1950-х – сер. 1980-х рр., 3) друга пол. 1980-х – поч. 1990-х рр., кожен з яких мав свою специфіку з огляду на можливість доступу науковців до архівних матеріалів та використання їх в процесі написання наукових праць. Зважаючи на комплексний предмет дослідження, історіографічний пласт теми поділяється на три тематичні блоки: соціальний, економічний та культурний.

Історіографія періоду повоєнної відбудови зорієнтована винятково на показ керівної ролі ВКП(б) / КП(б)У у відновленні сільського господарства. Сюди належить доробок радянських істориків В. Западаєва, М. Лукіної, В. Валуєва, І. Гладишева, Г. Мар'яхіна, П. Богдашкіна та інших авторів.

У період з 2-ї пол. 1950-х до сер. 1980-х рр. у контексті своїх наукових інтересів до окремих аспектів теми зверталися М. Супруненко, Г. Денисенко, М. Вилцан, Є. Сафонова, М. Коваль. У монографіях М. Буцька, М. Лавриновича «Відродження колгоспного села (Комуністична партія – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни)» (1968) та Ю. Арутюняна «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны» (1970) розглянуто збитки, заподіяні окупантами колгоспам, акцентується увага на організації відбудовчих процесів.

Питання функціонування сільського господарства, розгортання відбудови, ролі жінок-селянок у вирішенні цього завдання, хід і результати виробничих процесів у масштабах республіки та окремих її регіонів у 1943–1945 рр. розглядаються у роботах В. Васильєва, Г. Буркацької, М. Данилюка, В. Бабенко та ін. Аналіз стану аграрної сфери області в досліджуваній період міститься у працях житомирських науковців Я. Ващенко та Б. Епштейна.

У роки «застою» опубліковано узагальнювальні видання, що стосуються соціально-економічної політики держави на селі: «Історія селянства Української СРС» (1967), «Історія педагогіки» (1973), «Історія Української РСР (1945–70-і рр.)» (1979 р.) та «Історія народного господарства УРСР» (1985). Чималий обсяг матеріалу міститься у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область» (1973).

Відбудову мережі сільських шкіл та організацію навчального процесу фрагментарно розглянуто в низці узагальнювальних праць та спеціальних тематичних публікаціях О. Штиволюки і Л. Яковлевої, М. Грищенко, О. Сушка. Відновлення роботи сільських культурно-освітніх закладів досліджено у працях С. Черника, А. Байраківського, В. Мольченка, О. Філіппова, З. Вахбрейта та ін.

У період горбачовської «перебудови» попередні стереотипи у сприйнятті вченими соціально-економічних та культурно-освітніх процесів в українському повоєнному селі збереглися. Практично всі видання 1985–1991 рр. розглядали аграрний сектор української економіки 1944–1953 рр. з позиції пануючої ідеології та методології, яскравим прикладом чого є «История крестьянства СССР» (1988). Окремі питання про соціальну сферу села, боротьбу за поліпшення санстану звільнених районів УРСР, демографічні втрати висвітлено у роботах А. Перковського та А. Ларіна. Матеріал про трагедію знищених нацистами українських сіл міститься в серії книг «Дзвони пам'яті» (1987).

З початком другого періоду з'явилися нові пріоритети й акценти наукових досліджень. Важливе місце в цей час займає ґрунтовна монографія М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» (1999), в якій автор по-новому показує складні й суперечливі стосунки селян з партійно-радянською владою на звільненій території.

У контексті дослідження трагічних для України колізій повоєнної історії особливе місце посідає видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011). Комплексним узагальненням проблем аграрної історії України, системи взаємостосунків селянства й влади в післявоєнний період стали праці П. Панченка, І. Волкова, Т. Першиної, В. Кононенка, Ю. Пилявця.

2010-ті рр. ознаменувалися появою праць, в яких розкриваються наслідки війни та окупації, стан соціально-економічної сфери українського села. Про повоєнну відбудову писали В. Стародубцев, О. Лисенко, О. Бажан; динаміку сільгоспвиробництва, колгоспи та працю селян – В. Даниленко, І. Романюк.

Суперечливі процеси розвитку аграрного сектора та соціально-побутової сфери села в 1943–1950 рр. з нових методологічних позицій проаналізовано в другому томі фундаментальної праці «Історія українського селянства» (2006).

Одним із перших науковців, який ґрунтовно почав досліджувати історію селянства новітньої доби, став О. Перехрест. У його працях аналізується соціально-економічне становище українського села в 1941–1945 рр., відбудова сільського господарства, стан сільської освіти, медицини, житлова проблема. Серед робіт, що характеризують побут селян, виділяється праця «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)» (2010).

Медико-санітарні наслідки війни досліджено І. Перехрест, Т. Терещенко, І. Романюк. Культурне будівництво повоєнного села вивчали А. Манаєнков, С. Калібовець, О. Замлинська, О. Шамрай. Окремі аспекти розвитку сільської освіти періоду відбудови розглядають В. Гаврилов, В. Кухарський, Л. Романець.

Особливістю історіографії цього періоду є поява низки праць, присвячених проблемі голоду 1946–1947 рр., одним із епіцентрів якого була

Житомирщина. І. Волков, І. Воронов, В. Даниленко, В. Зима одними з перших розглянули його передумови, причини і наслідки, розвиток села в цей час. Окремо виділимо монографію колективу авторів – О. Веселової, В. Марочка та О. Мовчан «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу» (2000) та збірник наукових статей «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків» (2008). У цих публікаціях наголошено, що причини голоду полягали у соціально-економічних відносинах на селі.

На жаль, у регіональному розрізі Житомирщини ця тема досі залишається недостатньо вивченою. Окремі її аспекти – заходи влади щодо пом'якшення проявів голоду в районах області; заготівельна кампанія в південному регіоні області розглядаються в статті Г. Стародубець та В. Стародубця.

У процесі дослідження було використано низку праць зарубіжних вчених, які опосередковано торкаються об'єкта дослідження. Зокрема, побут населення України, в тому числі й сіл Житомирщини, які в період окупації входили до райхскомісаріату «Україна», характеризується в роботі К. Беркгофа «Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою» (2004). Праці В. Лауер стосуються історії області 1941–1944 рр. крізь призму етнічних стосунків. З огляду на територіальну близькість Житомирщини до білоруських земель, цікавою видається монографія білоруського дослідника В. Белозоровича, в якій розкривається західнобілоруське село в 1939–1953 рр. Порівняльний аналіз соціально-економічних процесів у двох суміжних регіонах, дозволив виявити спільні та відмінні риси.

Аналіз історіографії проблеми дозволяє стверджувати, що хоча окремі аспекти з проблематики дисертації знайшли своє відображення в наукових розвідках вчених, комплексне дослідження соціально-економічного та культурного розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – у першій половині 1953 р. наразі не проведене.

Підрозділ 1.2. *«Джерельна база дослідження»* присвячений характеристиці основних комплексів джерел.

Автором опрацьовано і використано документи 153 справ 27 фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Житомирської області. За типово-видовою класифікацією вони поділяються на документальні (програмні та законодавчі документи органів влади, постанови РНК СРСР та РНК УРСР, рішення ЦК ВКП(б) / КПРС, ЦК КП(б)У / КПУ, протоколи й стенограми засідань та нарад, постанови Житомирського обкому КП(б)У / КПУ та виконкому Житомирської обласної ради, інформації, довідки, доповідні записки, статистичні матеріали, нормативні акти), наративні (мемуари, спогади очевидців та учасників подій, щоденники, листи) та матеріали періодичної преси.

Документи ЦДАВО України (фонди Р-1 «Верховна Рада УРСР», Р-2 «Управління справами Ради народних комісарів УРСР», Р-27 «Міністерство сільського господарства УРСР») містять інформацію адміністративного,

соціального, матеріально-господарського та культурно-освітнього характеру, що дозволяє простежити процес розвитку соціально-економічної сфери на Житомирщині в період відбудови. Документи фонду Р-166 «Міністерство освіти УРСР» відображають ситуацію в освітній сфері області у повоєнні роки.

Серед документів фонду 1 «Центральний Комітет Компартії України» ЦДАГО України особливе значення мають матеріали про проведення сільгоспробіт та землевпорядкування у колгоспах і селянських господарствах, заготівлю хліба і здачу його державі, стан трудової дисципліни, оплату праці в колгоспах, факти порушень Статуту сільгоспартілі, стан колективного тваринництва та культурно-просвітницької роботи в селах області.

Основний масив документів, залучених до написання праці, зберігається в Держархіві Житомирської області. У документах фонду Р-2636 «Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни» містяться матеріали стосовно збитків, завданих нацистами колгоспам, радгоспам, МТС, селянам, закладам соціальної інфраструктури сіл Житомирщини.

Документи, які зосереджені у фонді П-76 («Житомирський обласний комітет Комуністичної партії України»), були використані для дослідження процесу відновлення та функціонування колгоспів у регіоні, для конкретизації інформації про проведення посівної та збиральної кампаній, розвитку тваринництва, роботи МТС, виконання планів держпостачання сільгосппродукції колгоспами, колгоспниками та одноосібниками, виявлення причин порушень Статуту сільгоспартілі.

У документах фонду Р-1150 («Виконавчий комітет Житомирської обласної ради депутатів трудящих») відображено заходи обласних і районних органів влади з відновлення і розвитку аграрної галузі й соціальної інфраструктури сіл області та проаналізовано досягнення і недоліки в їх реалізації, подано значний фактографічний матеріал з питань господарського будівництва в колгоспах, виробничої діяльності МТС, проведення польових робіт, виконання планів здачі державі сільгосппродукції, будівництва та організації роботи в селах культурно-освітніх і медичних закладів та ін.

Конкретизації означених питань сприяло використання документів Житомирського обласного управління сільського господарства (фонд Р-2622), зокрема, річних звітів колгоспів по районах області. Інформація про стан сільської електрифікації області на кінець 1946 р. міститься у документах фонду Р-3867 («Житомирський обласний відділ комунального господарства»).

Комплекс документів фонду Р-2723 («Відділ народної освіти виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих») дає можливість проаналізувати процеси відновлення, розгортання та функціонування мережі закладів освіти сільської місцевості області в досліджуваний період.

Цінними для дослідження є матеріали фондів виконкомів Троянівської (Р-216), Лугинської (Р-559), Малинської (Р-895), Олевської (Р-1654), Пулинської (Р-1904), Черняхівської (Р-1982), Радомишльської (Р-2046),

Чоповицької (Р-902), Довбишської (Р-1024), Житомирської (Р-3865) райрад депутатів трудящих, відділів культурно-просвітницьких установ та народної освіти виконкому Бердичівської райради депутатів трудящих (Р-6190), які відображають регіональні аспекти соціально-економічного та культурного розвитку сіл області в процесі відбудови господарства.

Серед опублікованих документів і матеріалів, присвячених історії регіону, заслуговують на увагу ті, які опубліковано в збірниках «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.» (1948) та «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1969). Уміщені в них документи розкривають злочини нацистів на території області, викривають жорстокий окупаційний режим, розповідають про патріотизм людей, спрямований на відбудову зруйнованого господарства.

Тема голоду 1946–1947 рр. розкривається у збірниках документів, виданих в Україні, починаючи з середини 1990-х рр. Так, у книгах «Голод в Україні 1946–1947 рр.: документи і матеріали» (1996) та «Українська Голгофа 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори» (2008) вміщено матеріал про збільшення обсягу хлібопостачання в областях УРСР; проілюстровано тяжкий продовольчий стан, нестерпні умови праці селян; зазначено факти про наслідки репресивної хлібозаготівельної політики держави для життя і здоров'я людей.

Певне уявлення про соціально-економічний та культурний розвиток сіл регіону в 1943–1953 рр. дають спогади. Такі джерела допомогли суб'єктивізувати матеріальні реалії життя українського селянства післявоєнного часу. Зокрема, особливу цінність мають спогади відомого українського письменника й публіциста О. Довженка.

До джерельного комплексу роботи відносяться також матеріали місцевих газет періоду 1943–1953 рр. Автор дослідження використала матеріали таких видань, як «Радянська Житомирщина» (Житомир), «Колгоспне життя» (Любар), «Голос колгоспника» (Баранівка), «Коростишівська правда» (Коростишів), «Соціалістичне село» (Ружин), «Шлях соціалізму» (Бердичів).

Використаний під час підготовки дисертації різноплановий комплекс джерел є достатньо репрезентативним і дозволив вирішити дослідницькі завдання та досягнути поставлену мету.

У **підрозділі 1.3.** *«Методологічні засади дослідження та понятійний апарат»* охарактеризовано методологічний інструментарій наукової роботи.

Дослідження соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – у першій половині 1953 рр. здійснювалося на емпіричному та теоретичному рівнях і побудоване на принципах історизму, наукової об'єктивності, плюралізму, системності, опори на історичні джерела, антропоцентризму та з використанням проблемно-хронологічного підходу.

Всебічне вивчення головних аспектів досліджуваної проблеми передбачало використання комплексу загальнонаукових (архівної евристики, аналізу, синтезу, порівняльного, аналітичного, описового, структурно-

системного, соціологічного, статистичного, діяхронного, герменевтичного, дискурсивного, індукції, дедукції, логічного, систематизації, узагальнення) та спеціальних історичних (історико-генетичного, історико-ситуативного, історико-хронологічного, історичної реконструкції, усної історії) методів. Так, діяхронний метод був корисним при паралельному аналізі різних за походженням документів. Герменевтичний – сприяв правильному розумінню змісту історичних подій та фактів, дискурсивний – висвітленню соціально-економічних та культурно-освітніх відносин у суспільстві.

Історико-генетичний метод використано при відображенні причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. При дослідженні відбудови аграрного сектору, голоду 1946–1947 рр. та функціонування колгоспів на Житомирщині опорним є історико-ситуативний та історико-хронологічний методи. Останній забезпечує поділ предмета дослідження на частини та їх розгляд у хронологічній послідовності. Метод історичної реконструкції дозволив відтворити історичні обставини, що вплинули на соціально-економічний та культурний розвиток сіл області в означений період.

Важливе місце при розкритті заявленої теми посідає усна історія. Вільне інтерв'ювання значно доповнило історико-етнографічний матеріал. У процесі дослідження було опитано низку сільських старожилів області та їхніх родичів.

У роботі застосовано відповідний понятійний апарат, властивий для означення характерних явищ періоду 1943–1953 рр. Основними поняттями, які характеризують зміст дослідження, є «повоєнний період», «повоєнні роки», «післявоєнна відбудова». Для позначення періоду дослідження ми використовуємо також усталену в сучасній історіографії категорію «пізній сталінізм». До ключових понять, використаних у роботі, відносяться: «аграрна та соціальна сфери», «побут», «рівень і якість життя населення», «голод», «культурно-просвітницька робота», «народна будова».

Застосування названих принципів та методів дозволило максимально неупереджено висвітлити обрану тему дослідження. Набута теоретична база дала можливість свідомо підійти до вибору пошукового й дослідницького інструментарію, сформулювати аргументовані висновки та узагальнення.

У другому розділі **«Характерні риси розвитку сільського господарства області в кінці 1943 – на початку 1950-х рр.»** охарактеризовано загальний стан сільського господарства та соціальної інфраструктури сіл Житомирщини в післявоєнні роки, цілі й механізм реалізації радянської державної політики в аграрній сфері та особливості її впровадження в області, процес відновлення та функціонування колгоспів; визначено причини, локальні особливості прояву та наслідки голоду 1946–1947 рр. у регіоні.

У підрозділі **2.1. «Основні напрямки відбудовчих процесів в аграрному секторі економіки області в період з кінця 1943–1945 рр.»** з'ясовано, що з початком звільнення Житомирщини, відновлення сільського господарства в області стало одним із найважливіших завдань. Найдієвішим способом відновлення матеріально-технічної бази сіл після окупації був метод народної

будови, завдяки якому до кінця 1945 р. вдалося відродити сільське господарство і створити умови для швидкої відбудови регіону.

Завдяки наполегливості колгоспників та використанню їхньої худоби як тяглової сили, Житомирщині вдалося виконати план весняно-польових робіт та достроково провести хлібоздачу державі в 1944 р. Велику допомогу колгоспам у відродженні господарства надавали МТС. Вони забезпечували їх обладнанням і технікою при виконанні польових робіт.

Важким тягарем для більшості колгоспів, радгоспів та селян-одноосібників Житомирщини в післявоєнний період була податкова і заготівельна політика держави. Середньорічна норма постачання для колгоспного двору складала 40 кг м'яса, 50–100 яєць, 280–300 л молока. Для одноосібників норми постачання були вищими – майже в два рази від господарства колгоспника і в три рази від господарств робітників та службовців. Підвищення оподаткування для них здійснювалося з метою створення умов фінансової неспроможності ведення ними одноосібних господарств та примусу в такий спосіб до вступу в колгоспи. Жорсткі адміністративні заходи спричинили цілком логічну реакцію колгоспників та одноосібників – намагання всілякими способами приховати від держави продукцію, вирощену на присадибних ділянках.

У **підрозділі 2.2.** *«Села Житомирщини в період голоду 1946–1947 рр.»* доведено, що серед цілого комплексу причин виникнення третього радянського голоду визначальною була сталінська політика хлібозаготівель, що вимагала виконання надзвичайно напружених планів поставок сільгосппродукції, здійснення яких супроводжувалося засобами репресивного тиску.

Жертвами голоду стали селяни, затиснуті непомірними і численними податками. Надмірне державне оподаткування призвело до того, що особисті селянські господарства здавали більше сільгосппродукції, ніж колгоспи.

Окремим інструментом тиску на селян можна вважати позбавлення їх можливості користуватися прокартками (їх отримували лише ті, хто працював у державному секторі економіки). В області у цей період не було зафіксовано активних форм спротиву репресивній політиці держави. Однак селяни намагалися чинити опір у пасивний спосіб – не виконання трудовнів, крадіжок державного майна, забивання худоби в особистих господарствах тощо.

Намагаючись врятуватися від голодної смерті, сільські мешканці області змушені були харчуватися ягодами, грибами, листям дерев та гнилими овочами.

У **підрозділі 2.3.** *«Особливості функціонування колгоспної системи в 1948 – першій половині 1953 рр.»* показано, що процес відновлення та функціонування колгоспів на Житомирщині в 1948 – першій половині 1953 рр. зазнав немало труднощів, пов'язаних із наслідками голоду 1946–1947 рр., браком техніки, кваліфікованих працівників, недостатнім державним фінансуванням. Економічна ефективність колгоспів була вкрай низькою. Влада унеможлиблювала ведення індивідуального селянського господарства, вдаючись до різних насильницьких акцій: зменшення розміру присадибних

ділянок, конфіскацій майна, додаткового оподаткування, виселення за межі УРСР. Постійне порушення принципу матеріальної зацікавленості та надмірна централізація управління сільським господарством гальмувало господарську ініціативу селян, їх трудову дисципліну.

Одним із головних завдань колгоспів було швидке відновлення довоєнних посівних площ. Передвоєнні обсяги збору хліба в області були досягнуті в 1949 р. Найвищі показники припадають на 1950–1952 рр. Надалі спостерігалось зниження темпів хлібозаготівель, і в 1953 р. хліба зібрали менше, ніж у 1940 р. Це свідчило про гостру кризу сільського господарства. Між тим, плани заготівель постійно збільшувалися, що було виявом цілеспрямованої політики держави здійснювати відбудову коштом села.

Комплектування колгоспних тваринницьких ферм здійснювалося переважно шляхом контрактації худоби з індивідуального селянського сектору, що значно зменшувало поголів'я худоби в їхніх господарствах.

Ініційоване та проведене нашвидкоруч державою укрупнення колгоспів не виправдало сподівань, ще більш ускладнивши економічну ситуацію на селі. Відставання колгоспів у розвитку сільгоспвиробництва пояснювалося, насамперед, відсутністю державного матеріального стимулювання. Сталінська командно-адміністративна система управління призвела до загального спаду сільського господарства та низького рівня життя людей.

У **третьому розділі «Стан соціально-побутової сфери села»** простежено стан житлово-побутових умов та медобслуговування населення сіл Житомирщини в період відбудови; охарактеризовано соціальну політику держави щодо селянства та його становище в період «пізнього сталінізму».

У **підрозділі 3.1. «Житлово-побутові умови мешканців сіл Житомирської області»** показано, що питання відбудови та покращення житлово-побутових умов селянства області впродовж усього досліджуваного періоду залишалося актуальним та потребувало негайного вирішення. Політика держави, спрямована на відновлення виробничих потужностей колгоспів, поза увагою залишала потребу створення належних умов життя для селян. Житлова проблема сільських мешканців вирішувалася, переважно, за рахунок місцевих бюджетів або власними коштами. Влада частково забезпечувала житлом лише інвалідів війни, сім'ї військовослужбовців та найбільш постраждалих від окупації. Переважній більшості селян області тривалий час помешканням слугували землянки та господарчі будівлі.

Незважаючи на залучення величезних людських ресурсів, ініційовані місцевим керівництвом та громадою заходи з поліпшення житлової сфери відчутних змін не принесли. Труднощі спричинялися наслідками повоєнної руїни, залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням влади до потреб людей, ширше – загальною неефективністю системи. Відтак, програма повоєнної відбудови сільського житлового фонду не була виконана.

За відсутності належного державного фінансування погано розвивалася сільська соціально-побутова інфраструктура регіону. Вирішити питання

власними силами було надзвичайно важко. Через малу кількість електростанцій та їх слабку потужність сільські оселі електрифіковувалися в останню чергу. Вторинність підходу держави до проблем селян гальмував розвиток торгівлі, в дефіциті перебувало багато товарів, населення погано харчувалося й одягалось.

У підрозділі 3.2. «Медико-санітарний стан сільського населення області наприкінці 1943 – першій половині 1953 рр.» встановлено, стан медобслуговування мешканців сіл області в період відбудови залишався незадовільним. Можливості медицини відставали від потреб населення, яке хворіло на туберкульоз, шлунково-кишкові, серцево-судинні та венеричні захворювання, черевний і поворотний тиф.

Невирішеними залишалися чимало проблем: брак медперсоналу, умови його проживання, забезпечення медапаратурою і препаратами лікарень. Усі соціально-побутові та медико-санітарні труднощі селяни змушені були долати самостійно, що впливало на загальний рівень їх життя та стан здоров'я.

У кінці 1950-х рр. було проведено реформу медзакладів – об'єднання амбулаторій і поліклінік з лікарнями, у результаті якої спалахи серйозних інфекційних хвороб в області майже не фіксувалися, зросла кількість стаціонарних ліжок, підвищився професійний рівень медперсоналу.

Невід'ємною складовою повсякденного життя населення в період відбудови був санітарний стан сіл. Попри заходи влади з організації ефективної очистки сіл від сміття, їх санітарний стан потребував покращення. Післявоєнні нестатки породили низку інших потреб: в їжі, житлі, одязі, що за своєю необхідністю переважали потребу в чистоті.

У підрозділі 3.3. «Соціальне забезпечення сільських мешканців Житомирщини» з'ясовано, що у повоєнні роки соціальна політика радянської влади безпосередньо впливала на матеріальний стан мешканців сіл. Держава вживала заходи щодо вдосконалення системи соцзабезпечення покалічених фронтників, їх сімей та репатрійованих, життя яких у селах було вкрай важким. Вони забезпечувалися одягом, взуттям, продуктами, будматеріалами, пенсіями; їх звільняли від сплати сільгосподатку, надавали кредити для будівництва тощо. Однак державні органи не справлялися із завданнями, оскільки, в умовах недостатнього фінансування, вони виявилися не готовими до різкого зростання їх контингенту. Тому боротьбу за виживання, утвердження людської гідності соціально незахищені люди вели, в основному, самостійно.

Значну увагу приділяла держава вирішенню проблеми повоєнного дитячого сирітства: створювалася розгалужена система спеціальних дитустанов різних типів, комісії для боротьби з безпритульністю та бездоглядністю, вівся облік дітей, котрі залишилися без опіки. Усі вжиті заходи значно зменшили кількість дітей-сиріт вже до початку 1950-х рр.

Коштів, які виділялися з держбюджету на відтворення мережі сирітських закладів в області, було недостатньо. Половина вихованців дитбудинків не мали теплого одягу, взуття, ковдр, через нестачу кімнат виконували домашнє завдання та споживали їжу в спальних приміщеннях, спали по двоє-троє на

одному ліжку чи навіть на підлозі. Із також виникали труднощі. Вирішити проблему забезпеченням дитустанов продовольчо-промисловими товарами допомагали підсобні господарства дитбудинків та небайдужа громадськість шляхом створення грошових фондів у вигляді пожертвувань.

Причини тяжкої та повільної відбудови соціально-побутової інфраструктури сіл Житомирщини крилися не тільки в повоєнних труднощах, але й у залишковому принципі фінансування та злочинно-байдужому ставленні керівництва до потреб жителів села, оскільки перевага надавалася відбудові виробничої сфери. Відтак, зруйновану сільську соціально-побутову інфраструктуру вдалося відновити лише в середині 1950-х рр.

У **четвертому розділі «Культурно-освітня робота на селі»** розкрито особливості відновлення мережі сільських культурно-освітніх закладів та специфіку їх діяльності в досліджуваний період.

У **підрозділі 4.1. «Організація дозвілля та відпочинку сільських мешканців області»** визначено, що сільські культурно-просвітницькі установи Житомирщини функціонували в складних умовах відбудови. Взнаки давалися відсутність матеріальної бази, приміщень та кадрового забезпечення. Стан більшості з них вдалося покращити лише завдяки методу народної будови.

Основними осередками громадсько-культурного життя, відпочинку, місцями спілкування односельчан залишалися клуби, в яких діяли гуртки художньої самодіяльності, проводилися агітаційно-пропагандистські заходи. Слабка матеріальна база ускладнювала роботу бібліотек.

Важливе місце у системі культурно-просвітницької роботи серед сільського населення області займало кіно. Та через брак приміщень, застарілу апаратуру, відсутність матеріально-технічної бази кінообслуговування залишалося на низькому рівні.

Найпоширенішими засобами масової інформації на селі були газети. Вони виконували функцію ідеологічного впливу на суспільство. В більшості статей йшлося про трудові звершення передовиків сільського господарства, викриття злочинної діяльності саботажників, розкрадачів колгоспного майна та важливу ролі партії в організації радянського будівництва.

Здійснювалися також заходи щодо радіофікації сіл. Більш радіофікованими були найближчі до обласного центру райони. Радіо встановлювалося у клубах, школах, сільрадах або в центрі села. В ефірі висвітлювалися трудові досягнення і культурно-політичне життя, транслювалися передачі на науково-освітні та природничі теми. Найбільш до вподоби сільським мешканцям були передачі музично-пісенного характеру, записи драматичних творів та концертів художньої самодіяльності.

У **підрозділі 4.2. «Відновлення та функціонування сільської освітньої мережі Житомирщини»** з'ясовано, що довготривалий процес відбудови, недостатня матеріально-технічна база, незабезпеченість навчальними підручниками та приладдям у повоєнний період згубно позначилися на розвитку освіти в селах області.

На Житомирщині в цей період найдієвішим способом відновлення роботи шкіл залишався метод народної будови. Завдяки йому вже до 1945–1946 н. р. вдалося відремонтувати значну частину сільських шкіл області, більшість з яких працювала у дві або навіть три зміни. Невирішеним залишалося питання організації навчання в селах для дітей з фізичними і розумовими вадами, які фактично опинилися поза школою.

Навчальний процес ускладнювався перебоями із забезпеченням шкіл паливом. Замість дров та вугілля часто використовували бадилля, хмиз, качани та торф, тому температура в класах нерідко була надто низькою, замерзало навіть саморобне чорнило.

Для забезпечення сільських шкіл кадрами на Житомирщині створювалися короткотермінові курси з підготовки вчителів, залучались спеціалісти, які не мали відповідної освіти, збільшувався прийом студентів до педагогічних навчальних закладів на денне і заочне відділення.

Загалом, впродовж 1944–1953 рр. у Житомирській області вдалося відродити мережу сільської шкільної освіти. Але навіть у середині 1950-х рр. чималий відсоток селян залишався малописьменним. Крім того, тривалий час існувала проблема охоплення навчанням дітей шкільного віку, які проживали на далекій відстані від шкіл, не мали матеріальних ресурсів тощо.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, винесені на захист.

У результаті комплексного дослідження стану та розвитку сіл Житомирщини періоду кінця 1943 р. – першої половини 1953 р. запропоновано таку періодизацію динаміки розвитку сільського господарства області:

1) кінець 1943–1945 рр.: у регіоні тривав процес стабілізації – повернення до мирного життя та відбудова сільського господарства. Через великі масштаби руйнувань, людські втрати, неймовірне спустошення господарств колгоспів, радгоспів, МТС та особистих господарств селян, практично заново доводилося створювати матеріально-технічну базу та організовувати сільське господарство;

2) 1946–1947 рр.: у той час, коли механізм відбудови був запущений, повоєнна розруха ускладнилася голодом. Внаслідок сильної спеки літа 1946 р. та зростання економічного тиску з боку держави, села опинилися в складному стані. Головною причиною голоду стала сталінська хлібозаготівельна політика;

3) 1948 – перша половина 1953 рр.: незважаючи на повоєнні труднощі, відсутність матеріальних стимулів в аграрному секторі, жахливі наслідки голоду, сільське господарство регіону в 1950 р. за основними показниками досягло довоєнного рівня. Спостерігалася тенденція до виходу з гострої економічної кризи. Проте аграрна сфера перебувала в стані стагнації, внаслідок чого в 1953 р. відбулося зниження темпів хлібозаготівель. Подальший розвиток сільського господарства вимагав негайного та дієвого реформування.

Відродження сільського господарства області відбувалося за відсутності належного державного фінансування, гострої нестачі техніки, будматеріалів та трудового потенціалу. Одним із основних способів відбудови на Житомирщині

став метод народної будови, започаткований мешканцями села Верхівня Вчорайшенського району, досвід якого перейняв увесь Радянський Союз.

Повоєнна відбудова та розвиток сільського господарства ускладнилися голодом 1946–1947 рр. та посиленням репресивно-каральної системи, що призвело до високого рівня смертності людей. Влада, намагаючись забезпечити виконання хлібопостачання, активно застосовувала різноманітні інструменти тиску на голодуюче село: неоплата трудовнів, арешти, виключення з колгоспів.

Характерною рисою вказаного періоду було надмірне оподаткування колгоспників та селян, яке робило абсолютно неприбутковим присадибне господарство. Попри пасивний опір селян системі оподаткування, адміністративні заходи держави зумовлювали необхідність їх виконання.

Окремих колгоспів, які б спеціалізувалися на вирощуванні монокультури, в області не було, але, зважаючи на географічне розташування, в південних районах (Ружинський, Чуднівський, Дзержинський) переважали посіви зернових культур, а в північних (Володарськ-Волинський, Радомишльський, Коростенський) значну увагу приділяли вирощуванню овочів, льону та хмелю.

Упродовж періоду відбудови залишалося актуальним питання відновлення та покращення житлово-побутових умов селянства. Відбудова жител за рахунок держави відбувалася частково – шляхом надання кредитів для пільгових категорій населення. Матеріальні витрати, в основному, покладалися на колгоспи. При відбудові житла основним будматеріалом була деревина.

За період окупації в селах області була фактично ліквідована сфера охорони здоров'я. Спалахи різних інфекційних хвороб найбільше фіксувалися в північних районах. Процес створення та відбудови мережі сільських медустанов гальмувався обмеженістю державного фінансування і проходив, в основному, шляхом організації населенням суботників та недільників. У селах медичну допомогу надавали колгоспні сестринські медпункти, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти та дільничі лікарні.

У повоєнні роки соціальна політика була спрямована на вирішення проблеми соцзабезпечення покалічених фронтовиків, їх сімей та дітей-сиріт.

Найдоступнішими осередками дозвілля в селах області були клуби та бібліотеки. Однією з основних форм культурного відпочинку на селі був перегляд кінофільмів.

У ході звільнення Житомирщини від окупантів розпочали роботу майже всі сільські школи. У відбудові та спорудженні нових шкіл, меблів, обладнання, заготівлі палива активну участь брали колгоспи, вчителі, батьки, учні.

Отже, сільське господарство Житомирщини в 1950 р. за основними показниками досягло довоєнного рівня. З приходом до влади М. Хрущова в другій половині 1953 р. розпочався процес десталінізації та новий етап розвитку соціально-економічної та культурної галузей в країні, який включав реформування сільського господарства, поповнення матеріально-технічної бази сільських культурно-освітніх закладів та підвищення рівня їх роботи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у виданнях, внесених до наукометричних баз даних

1. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 56–60.
2. Єфимчук Н. Л. Рівень медичного обслуговування сільського населення Житомирської області в 1943–1950 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 154–158.
3. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 121–124.
4. Єфимчук Н. Л. Сільські клуби Житомирської області в умовах повоєнного часу. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 1. С. 102–106.

Статті у фахових виданнях

5. Єфимчук Н. Л. Особливості прояву голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид-во ВНУ ім. Л. Українки, 2012. Вип. 8. С. 95–100.
6. Єфимчук Н. Л. Особливості відбудови аграрного сектору Житомирщини в 1943–1945 рр. *Драгоманівські історичні студії: Збірник наукових праць молодих істориків*. К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 344–353.
7. Єфимчук Н. Л. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія «Історія»*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. Вип. XXII. С. 97–102.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

8. Єфимчук Н. Л. Періодична преса Житомирщини про голод 1946–1947 рр. *Наука України. Перспективи та потенціал: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (Одеса, 30–31 травня 2012 р.). О., 2012. С. 37–40.
9. Єфимчук Н. Л. Повоєнний голод в селах Житомирської області. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 137–139.
10. Єфимчук Н. Л. Житомирщина в повоєнний голодовий період 1946–1947 рр. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої*

конференції (Житомир, 9–10 листопада 2012 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 166–168.

11. Єфимчук Н. Л. Передумови та наслідки голоду 1946–1947 рр. на Житомирщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 20–21 листопада 2013 р.). К., 2013. С. 43–49.

12. Єфимчук Н. Л. Житлові умови сільських мешканців Житомирщини в повоєнний період. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 176–178.

13. Єфимчук Н. Л. Ліквідація наслідків німецької окупації в сільському господарстві Житомирської області у 1944–1945 рр. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть: Матеріали Всеукраїнської конференції* (Житомир, 22 травня 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 109–111.

14. Єфимчук Н. Л. Сільські бібліотеки Житомирщини в післявоєнний період. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 20 листопада 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 215–217.

15. Єфимчук Н. Л. Радіо в житті сільських мешканців повоєнного періоду. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи: Збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції* (Баку – Ужгород – Дрогобич, 10 березня 2017 р.). Баку; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 60–62.

АНОТАЦІЯ

Коваленко Н. Л. Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний університет «Острозька академія». Острог, 2017.

У дисертації проведено комплексне дослідження соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку сіл Житомирщини наприкінці 1943 – у першій половині 1953 рр. Виходячи з регіональних особливостей сільської місцевості області, проаналізовано характерні риси розвитку сільського господарства та функціонування колгоспної системи. Визначено причини, локальні особливості та наслідки голоду 1946–1947 рр. у регіоні. Вагоме місце відведено стану соціально-побутової сфери села, зокрема житлово-побутових, медико-санітарних та соціальних умов селянства в період повоєнної відбудови. Розкрито процес організації дозвілля та відпочинку сільських мешканців області, а також відновлення та функціонування сільської освітньої мережі Житомирщини.

Ключові слова: село, відбудова, сільське господарство, голод, податок, колгосп, житло, побут, медицина, соціальне забезпечення, культура, освіта.

АННОТАЦІЯ

Коваленко Н. Л. Соціально-економічне і культурне розвиток української деревні в кінці 1943 – першій половині 1953 гг. (на матеріалах Житомирської області). – Рукопись.

Дисертація на соискання ученої ступені кандидата історических наук по спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний університет «Острожська академія». Острог, 2017.

В дисертації проведено комплексне дослідження соціально-економічного і культурно-освітнього розвитку деревень Житомирщини в кінці 1943 – в першій половині 1953 гг. Исходя из регіональних особливостей сільської місцевості області, проаналізовані характерні риси розвитку сільського господарства і функціонування колгоспної системи. Визначені причини, локальні особливості і наслідки голода 1946–1947 гг. в регіоні. Важне місце відведено стану соціально-бутової сфери села, в частині жилищно-бутових, медико-санітарних і соціальних умов крістьянства в період післявоєнного відновлення. Розкрит процес організації дозуга і відпочинку сільських жителів області, а також відновлення і функціонування сільської освітньої мережі Житомирщини.

Ключевые слова: деревня, відновлення, сільське господарство, голод, податок, колгосп, житло, побут, медицина, соціальне забезпечення, культура, освіта.

SUMMARY

Kovalenko N. L. Socio-economical and cultural development of Ukrainian rural communities at the end of 1943 – the first half of 1953 (based on the historical evidence of Zhytomyr region). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Historical Sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – The National University of Ostroh Academy. Ostroh, 2017.

The multi-method research of the socio-economical, cultural and educational development of rural communities in Zhytomyr region within the conditions of the post-war reconstruction in 1943–1953 has been carried out in this thesis.

In the first post-occupationnal years the reconstruction process faced extreme difficulties resulting from the extensive destruction, loss of property and human resources. The kolgosps, radgosps and machine-tractor stations were ruined and plundered. During the first post-occupationnal years the most effective way of reconstruction, material and technical facilities replenishment was the public construction method started by the farmers of the village Verhivnia, Vchorajshensk

district, Zhytomyr region; by the end of 1945 it became possible to revive the agricultural sector of this region by virtue of the previously mentioned method. The major obstacle and burden for kolhosps, radhosps and individual farmers of Zhytomyr region during the post-war years was the tax and procurement policy of the government which exerted downward pressure on the animal agriculture recreation, sowing and harvesting campaigns.

The economically not substantiated business plans of agricultural production, the deficiencies in required logistic support of kolhosps, agricultural techniques and propelling force lack, disruption of petrol and spares supplies, mostly manual field work by and at the expense of women and adolescents, the necessity of grain procurements plan fulfillment were the main causes of hunger in 1946–1947 on the territory of Zhytomyr region. All these factors upscaled by the adverse weather namely summer heat in 1946 were the reason of the grain yield depression and gross yield. The economic pressure on rural communities was immensely increasing by the combination of the abovementioned factors. The farmers were overwhelmed by the implementation of the various obligations and duties. At the end of 1946 – the first half of 1947 the people were suffering from dystrophy because of malnutrition and were dying. Due to the diseases and health condition decrease the rural population did work in kolhosps and children did not attend school. The population was poorly provided with food along of the severe lack of bread, poor garden crop, grain non-granting and lack of kolhosp workers payment for the labor days. It lacked of animal feedstuff and seed grains.

The process of reconstruction and functioning of the kolhosp system in the region in 1948–1953 had plenty of difficulties as follows the effects of hunger in 1946–1947, lack of agricultural techniques and qualified specialists, non sufficient financing of the agricultural sector, etc. The business initiative and labor discipline of the farmers were not supported financially, the management of the agricultural industry was unnecessarily centralized. Cultivation areas of the pre-war period and total amount of grain produced by kolhosps, kolhosp workers and individual farmers were reached in 1949, the agricultural sector had been at the point of acute crisis though. The issue of the scope of supply of kolhosps and the completion of the poor garden crop was fulfilled by the cattle contraction and food withdrawal from the individual farmers sectors. The merger of kolhosps did not achieve the agreed goals and caused the general economic decline of the agricultural sector.

The reconctruction and improvement issue of the housing of the rural population in Zhytomyr region during the reconstruction period remained opened and needed to be solved urgently as the certain part of the farmers was living in dugouts and household buildings. The implementations of huge manpower employment, development and application of housing improvement measures have not brought substantive changes.

The medical services of the rural population of the region during the stated period were unsatisfactory notwithstanding the reconstruction and construction of the new hospitals. Such issues as provision of medical equipment and supplements, a

sufficient number of doctors and their living conditions were to be solved urgently. All social and living problems as well as medical and sanitary ones were solved by the rural communities on their own. In 1950 upon the implementation of the health care institutions the government considered the improvement of the rural population medical services; as the result it became possible to reach the pre-war level of health service and subsequently to surpass it greatly.

The focus of the social policy of the Soviet Union during the post-war years was mostly on the improvement of the social protection of the disabled veterans, their families and repatriates. Thousands of socially disadvantaged people had to struggle for survival by themselves. Government endeavored to resolve the issues of the orphanhood in the post-war period, in particular the street and neglected children commissions and a multidivisional network of care institutions of different kinds for orphans were created, and abandoned children were registered. However, it was difficult to supply the child care institutions with food and manufactured goods. This problem has been partly solved by the farmers and not indifferent people.

Cultural education of the rural population in Zhytomyr region during the post-war period was provided under difficult conditions, namely the lack of proper facilities and resources, premises and teaching stuff. This situation has been improved to a greater extent by the method of public construction. The clubs and libraries were the most popular and affordable entertainment public places. It became possible to reach the pre-war quantitative criteria and to improve the cultural services of the cultural and educational public places in the region only in the mid-1950's.

The cinema was the only kind of entertainment because of the premises lack, out-of-date cinematographic instrumentation, the low level of material and technical basis in the rural communities of Zhytomyr region. The general level of the broadcasting system installation of the rural district of Zhytomyr region did not meet needs and the farmers could not make use of the radio. The newspapers were the most popular kind of mass media in the countryside.

The feature of Zhytomyr region is that the method of public construction by means of voluntary Saturday and Sunday work was the most effective for the reopening of schools. During the whole period of reconstruction the educational institutions were suffering from severe teaching staff deficiencies, as the result the specialists having no appropriate education were working at schools.

The regionalization of the research issue is of current concern as first and foremost it helps to outline the features of the realization of the national social-economic plans at the regional level and last but not least the consequences and data evaluation of its implementation in the real life of the local population. The study of the issues of the post-war reconstruction and development of the agricultural sector is topical as the revival of the rural community is the one of the priority tasks of the government at the current stage of the national development of Ukraine.

Key words: rural community, reconstruction, agriculture, hunger, tax, kolhosp, housing, way of life, medicine, social protection, culture, education.

Підписано до друку 27.11.17. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 0.9. Обл. вид. арк. 0.9. Наклад 100. Зам. 86.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua